

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin “Musiqi fənləri” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi,
sənətşünaslıq doktoru, professor
Sevda Firuddin qızı Qurbanəliyeva

Rəsmi opponetlər: sənətşünaslıq doktoru, professor
Gülzar Rafiq qızı Mahmudova

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Ülkər Kamal qızı Talıbzadə

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Leyla Zəki qızı Quliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.36 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının

sədri:

_____ Xalq artisti, professor
Fərhad Şəmsi oğlu Bədəlbəyli

Dissertasiya şurasının

elmi katibi:

_____ sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Leyla Ramiz qızı Zöhrabova

Elmi seminarın sədri:

_____ sənətşünaslıq doktoru, professor
İmruz Məmməd Sadıx qızı Əfəndiyeva

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf tarixinin müxtəlif dövrlərində dahi şairlərin yaradıcılığının musiqi mədəniyyəti ilə bağlılığının öyrənilməsi olduqca vacibdir. Bu baxımdan musiqişünaslıqda “Poeziya və musiqinin qarşılıqlı əlaqələri”, “Ədəbiyyat və bəstəkar yaradıcılığının qarşılıqlı təsiri” məsələlərinin tədqiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Biz bu istiqamətdə tədqiqatımızı bir şairin – XII əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığı timsalında apararaq, onun musiqiyə münasibətini, eləcə də poetik irsinin bəstəkar yaradıcılığında təcəssümünü araşdırmışıq.

Məhsəti Gəncəvinin adı Azərbaycan mədəniyyəti tarixinin səhifələrində ilk məşhur qadın şair, şahmatçı, bir sıra musiqi alətlərində ifaçılıq qabiliyyətinə malik musiqiçi, müğənni, bəstəkar kimi öz əksini tapmışdır.

Onun yaradıcılığı Azərbaycan şairlərinin, yazıçı və dramaturqlarının, rəssam və heykəltəraşlarının əsərlərində tərənnüm olunmuşdur. Azərbaycanın Xalq rəssamı Güllü Mustafayeva 1947-ci ildə Məhsəti Gəncəvinin ilk portretini yaratmışdır.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, ulu öndər Heydər Əliyevin xüsusi qərarları ilə 1972-1980-ci illərdə Məhsəti Gəncəvinin fars dilində yazılmış rübailəri tərcümə edilərək Azərbaycan və xarici dillərdə nəşr edilmiş, Məhsətinin doğma yurdu Gəncədə 1977-ci ildə pedaqoji məktəbə adı verilmiş, 1980-ci ildə heykəli ucaldılmışdır (abidənin müəllifi heykəltəraş Münəvvər Rzayevadır. Hazırda həmin abidə Gəncədə Məhsəti Gəncəvi Mərkəzinin qarşısında yerləşir).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm cənab İlham Əliyev ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunu yeni dövrün çağırışlarına uyğun tərzdə uğurla davam etdirərək Məhsəti Gəncəvi irsinin təbliğinə böyük diqqətlə yanaşmaqdadır. Cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2004-cü ildə Azərbaycanın görkəmli klassik ədiblərinin əsərləri ilə yanaşı, Məhsəti Gəncəvinin də rübailəri latın qrafikası ilə nəfis şəkildə yenidən nəşr edilmişdir. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə şairənin əsərləri dövlət

varidatı elan olunan müəlliflərin siyahısına daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 16 yanvar 2013-cü il tarixdə Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığının 900 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar imzaladığı Sərəncamda deyilir: *“Zəngin ənənələrə malik çoxəsrlik Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndəsi Məhsəti Gəncəvinin ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yeri var. Onun yaratdığı söz sənəti nümunələri insanı ucaldan yüksək bəşəri duyğular, nikbin ruh və dərin lirizmlə səciyyələnərək geniş şöhrət tapıb, sonrakı dövrlərdə bədii zövqün formalaşmasına mühüm təsir göstərüb. Şairənin ədəbi şəxsiyyəti yaradıcı Şərq qadınının fikir və mənəvi azadlığının parlaq təcəssümü kimi Qərb şərqşünaslarının əsərlərində çox yüksək dəyərləndirilib”¹.*

Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının 900 illik yubileyi UNESCO-nun Baş Konfransının 36-cı sessiyasında qəbul edilmiş qərara əsasən 2013-cü ildə görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri proqramına daxil edilərək beynəlxalq miqyasda qeyd edilmişdir.

Ölkəmizin Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, Azərbaycan mədəniyyətinin hamisi Mehriban xanım Əliyevanın dəstəyi ilə Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının 900 illik yubileyinə həsr olunmuş zəngin məzmunlu tədbirlər 2013-2014-cü illərdə Parisdə, Vyanada, Avropanın bir sıra digər şəhərlərində keçirilmişdir. Fransanın Reyms və Müluz şəhərlərində sərgi və konsertlər təşkil edilmiş, Müluz Yuxarı Elzas Universitetində Məhsəti adına zal yaradılmış, həmçinin, Konyak şəhərində onun heykəli ucaldılmışdır (müəlliflər: Salhab Məmmədov və Əli İbadullayev).

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Gəncə şəhərində Məhsəti Gəncəvi Mərkəzi yaradılmış, rübailəri (şairənin həmyerlisi Nigar Rəfibəylinin tərcüməsində), həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr olunan elmi-tədqiqat əsərləri çap olunmuşdur. Həmçinin, Azərbaycanın bütün şəhər və rayonlarında Məhsəti Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş sərgilər təşkil edilmiş, konsertlər keçirilmişdir.

Eyni zamanda, şairənin insanı rıqqətə gətirən poeziya

¹ Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının 900 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı / “Azərbaycan” qəzeti. – 2013, 17 yanvar. – s.1.

nümunələri Azərbaycan bəstəkarlarının da ilham mənbəyinə çevrilmişdir. Azərbaycan musiqisində bu poeziya günəşinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş operalar, dram tamaşalarına musiqi meydana gəlmiş, rübailəri əsasında bir sıra bəstəkarlar mahnı və romanslar, xor əsərləri yaratmışlar.

Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının 900 illik yubileyi münasibətilə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən musiqi sahəsində həyata keçirilən önəmli layihələrdən biri kimi istedadlı bəstəkar Pikə Axundovanın 2013-cü ildə yazdığı 10 vokal əsərindən ibarət diskin işıq üzü görməsi qeyd olunmalıdır. Həmin mahnı və romanslar Fransanın Reyms və Müluz şəhərlərində keçirilən konsert proqramında uğurla səslənmiş, bir çox tanınmış müğənnilər – Azər Zeynalov, Ramil Qasimov, Samir Cəfərov, Alim Qasimov və Fərqanə Qasimova, Aygün Bayramova, Nəzakət Teymurova və b. tərəfindən ifa olunaraq repertuara daxil edilmişdir.

Bütün bunlar Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığında musiqi sənətinin yerinin, eləcə də onun poetik irsini, əbədiyaşar obrazını təcəssüm etdirən bəstəkar əsərlərinin öyrənilməsini aktuallaşdırmışdır.

Azərbaycan mədəniyyətində Məhsəti Gəncəvinin rolunun və bilavasitə musiqi mədəniyyəti ilə bağlılığının öyrənilməsi müasir musiqişünaslıq elminin aktual problemlərindəndir.

Müraciət etdiyimiz mövzu iki sahənin – ədəbiyyat və musiqinin qovuşmasında olduğuna görə biz həm Orta əsrlər dövrünün ədəbiyyat tarixi və bilavasitə Məhsəti Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlara, həm də musiqi tarixi və bəstəkar yaradıcılığına nəzər salırıq.

Bütün zamanların şairəsinin yaradıcılığı ilk növbədə ədəbiyyatçılar tərəfindən öyrənilməsinə görə, biz öncə bu sahədə aparılan araşdırmaları qeyd edirik.

Akademik Rafael Hüseynovun Məhsəti yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqatları məhsətişünaslığın əsas mənbələri kimi xarakterizə oluna bilər. R.Hüseynovun “Məhsəti necə varsa”, “Məhsəti – özü, sözü, izi”² kitablarında müəllif şairənin həyat və yaradıcılıq yolunu

² Hüseynov, R.B. Məhsəti – necə varsa / R.B.Hüseynov. – Bakı: Yazıçı. –1989. – 336 s.; Hüseynov, R.B. Məhsəti Gəncəvi – özü, sözü, izi / R.B.Hüseynov. – Bakı: Nurlan. – 2005. –560 s.

dərindən və hərtərəfli araşdırmış, Məhsəti yaradıcılığını dünya ədəbiyyatı səviyyəsində nəzərdən keçirmiş və onun poetik irsinin Şərq bədii fikrinə təsirini üzə çıxarmışdır.

Gəncə Dövlət Universitetinin professoru Xəlil Yusiflinin elmi yaradıcılığında Məhsəti irsinin öyrənilməsi mühüm yer tutur. Onun “Məhsəti Gəncəvi” monoqrafiyası³ və məqalələri tədqiqatlarının geniş miqyasını nümayiş etdirir.

Akademik Teymur Bünyadovun “Əsrlərdən gələn səslər” məqalələr toplusunda⁴ Orta əsrlər dövrünün şairlərinin musiqi mədəniyyəti ilə bağlılığı fikri irəli sürülür, o cümlədən, Məhsəti Gəncəvi şair və musiqiçi kimi xarakterizə olunur.

Ədəbiyyatşünas-alim Gültəkin Əliyevanın “Azərbaycan ədəbiyyatı” dərsləri vəsaitində “Gəncə ədəbi mühiti və onun nümayəndələri” bölməsində Orta əsrlərdə Gəncədə yaşayıb-yaratmış şairlərin yaradıcılığı ilə yanaşı, Məhsəti Gəncəvinin həyat və yaradıcılıq yolu da işıqlandırılmışdır⁵. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair bir sıra tədqiqatlarda şairənin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş oçerklərə, məqalələrə rast gəlirik⁶.

İncə rübailər ustasının həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş bir sıra bədii əsərlər də meydana gəlmişdir. Onlardan Nigar Rəfibəylinin “Məhsəti”, Mirvarid Dilbazinin “Məhsəti” poemalarını, Kəmalə Ağayevanın “Məhsəti”, Məmmədhusəyn Təhmasibin “Rübailər aləmində”⁷ pyeslərini qeyd edə bilərik ki, bunlar da şairənin

³ Yusifli, X.H. Məhsəti Gəncəvi / X.H.Yusifli. – Gəncə: Elm. – 2013. – 219 s.

⁴ Bunyadov, T.Ə. Əsrlərdən gələn səslər / T.Ə.Bünayadov. – Bakı: Azərneşr. – 1993. – 264 s.

⁵ Əliyeva, G.A. Azərbaycan ədəbiyyatı. Dərs vəsaiti / G.A.Əliyeva. – Bakı: Elm və təhsil. – 2020. – 296 s.

⁶ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. II cild. / red. hey. A.Rüstəmov, İ.Həmidov, S.Şıxıyeva [və b.]. – Bakı: Elm. – 2007. – 632 s.

⁷ Rəfibəyli, N.X. Məhsəti // N.X.Rəfibəyli. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2004. – s. 244-254; Dilbazi, M.P. Məhsəti // M.P. Dilbazi. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Lider nəşriyyatı. – 2004. – s. 249-270; Ağayeva, K.A. Məhsəti // K.A.Ağayeva. Sən olmasaydın. – Bakı: Azərneşr. – 1974. – s. 30-138; Təhmasib, M.A. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild / M.A.Təhmasib. – Bakı: Mütərcim. – 2010. – 488 s.

yaradıcılığına diqqəti artıraraq, bəstəkarların müraciətini şərtləndirmişdir.

Musiqişünaslıqda Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında musiqi məsələlərinin öyrənilməsi ilk növbədə XII əsr dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin poetik irsi timsalında həyata keçirilmişdir ki, həmin tədqiqatlarda öz əksini tapmış müddəalar bizim üçün istiqamətverici əhəmiyyət kəsb edir.

Alimlərdən Qubad Qasimovun “XII əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixi üzrə oçerklər” adlı tədqiqatında Nizami irsində musiqi məsələləri ilə bağlı mühüm nəticələr əldə olunmuşdur⁸.

Musiqişünas-alim Səadət Abdullayevanın “Azərbaycanın xalq çalğı alətləri” monoqrafiyasında Nizami dövrünün musiqi alətlərindən geniş bəhs olunur, “Nizamidə musiqi, musiqidə Nizami” kitabında⁹ isə Azərbaycan musiqisində şairin əsərlərindən geniş istifadə olunması ilə əlaqədar dəyərli məlumatlar verilir.

Nizami yaradıcılığına Orta əsrlər dövrünün musiqi mədəniyyəti kontekstində yanaşan tədqiqatçı-alim Sevda Qurbanəliyevanın tədqiqatlarında¹⁰ ölməz şairin poemaları Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsində dəyərli mənbə kimi araşdırılmış, Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında Nizami poeziyasının təəssümü məsələləri geniş işıqlandırılmışdır.

Məhsəti Gəncəvinin musiqi mədəniyyəti ilə əlaqələrinin araşdırılması S.Qurbanəliyevanın “Məhsəti Gəncəvinin musiqi

⁸ Касимов, К.А. Очерки по истории музыкальной культуры Азербайджана XII в. // Искусство Азербайджана. т. II. – Баку: Изд. АН Азербайджана. – 1949. – с.5-63.

⁹ Abdullayeva, S.A. Azərbaycan xalq çalğı alətləri (musiqişünaslıq-orqanoloji tədqiqat) / Abdullayeva S.A. – Bakı: Adiloğlu. – 2002. – 454 s.; Abdullayeva, S.A. Nizamidə musiqi, musiqidə Nizami / Abdullayeva S.A. – Bakı: Nurlar. – 2018. – 360 s.

¹⁰ Qurbanəliyeva, S.F. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında şifahi ənənəyə əsaslanan professional musiqinin nəzəri problemləri // – Bakı: “Muğam aləmi” Beynəlxalq elmi simpoziumunun materialları. 18-20 mart 2009-cu il. – Şərq-Qərb. – 2009. – s. 256-260; Qurbanəliyeva, S.F. Nizami Gəncəvinin poemalarında musiqi / Qurbanəliyeva S.F.– Bakı: Qanun. – 2012. – 120 s; Qurbanəliyeva, S.F. Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə /S.F.Qurbanəliyeva. – Bakı: Elm və təhsil. – 2012. – 176 s.; Курбаналиева, С.Ф. Музыкальный мир Низами Гянджеви / Курбаналиева С.Ф. – Киев: Автограф. – 2009. – 264 с.

dünyası” adlı kitabçasında yığcam şəkildə öz əksini tapmışdır. Müəllif bu kitabçada Məhsətinin rübailərinə, elmi mənbələrə əsaslanaraq, şairəni həm də XII əsrdə Gəncədə böyük şöhrət qazanmış musiqiçi, bəstəkar, musiqi müəllimi kimi səciyələndirmişdir¹¹.

Mövzunun işlənməsi baxımından musiqişünaslıq tədqiqatlarında musiqinin tarixi və nəzəri problemlərinin öyrənilməsi məsələlərinə də diqqət yetirilmişdir¹².

Müasir musiqişünaslıqda poeziya və bəstəkar yaradıcılığının müxtəlif səviyyələrdə qarşılıqlı əlaqə məsələlərinin araşdırılması musiqişünas-alim Ceyran Mahmudovanın “Azərbaycan bəstəkar mahnılarında poeziya ilə musiqi”, “Azərbaycan bəstəkar və xalq mahnılarının mətn xüsusiyyətləri”, “Mahnının qoşa qanadı – poeziya və musiqi”¹³ kimi tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

Musiqi əsərlərinin nəzəri təhlilində Üzeyir Hacıbəylinin¹⁴, Məmmədsaleh İsmayılovun¹⁵ elmi əsərlərində üzə çıxarılmış elmi müddəalara əsaslanmışdır.

Dissertasiyada Azərbaycan bəstəkarlarının Məhsəti Gəncəvinin poetik irsi ilə bağlı olan müxtəlif janrlı əsərlərinə müraciət edilmişdir: Pikə Axundovanın “Məhsəti” operası və müxtəlif tərkibli instrumental ansamblar üçün pyesləri, şairənin rübailəri əsasında yazılmış vokal əsərlər – Pikə Axundovanın, Rizvan Sədirxanovun mahnı və romansları, Oqtay Kazımının və Məmməd Cəfərovun mahnıları, Faiq Nağıyevin və Sevdə Qurbanəliyevanın xor əsərləri

¹¹ Qurbanəliyeva, S.F. Məhsəti Gəncəvinin musiqi dünyası / S.F.Qurbanəliyeva. – Gəncə: Elm. – 2014. – 24 s.

¹² Azərbaycan musiqi tarixi. 5 cildə. Birinci cild (Qədim dövrdən XX əsrə qədər) / Layihənin rəhbəri və elmi redaktoru Z.Y.Səfərova. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2012.– 592 s.

¹³ Mahmudova, C.E. Azərbaycan bəstəkar mahnılarında poeziya ilə musiqi / C.E.Mahmudova. – Bakı: Mars-Print. – 2009. – 209 s.; Mahmudova, C.E. Mahnının qoşa qanadı –poeziya və musiqi / C.E.Mahmudova. – Bakı: Mars-Print. – 2013. – 244 s.; Mahmudova, C.E. Azərbaycan bəstəkar və xalq mahnılarının mətn xüsusiyyətləri / C.E.Mahmudova. – Bakı: Mars-Print. – 2014. – 112 s.

¹⁴ Hacıbəyli, Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları / Ü.Ə.Hacıbəyli. Çap və elektron nəşri. – Bakı: Apostrof. – 2010. – 176 s.

¹⁵ İsmayılov, M.C. Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi-metodik очерklər / M.C.İsmayılov. – Bakı: Elm. –1991. –120 s.

ilk dəfə təhlil olunmuşdur. Bu əsərlərdə bəstəkarların Məhsəti poeziyasına müxtəlif janr çərçivəsindən müraciəti özünəməxsus şəkildə həllini tapmışdır.

Beləliklə, tədqiqat işində müraciət etdiyimiz mövzunu əsasən iki istiqamətdə araşdırmışıq: bir tərəfdən, şairənin yaradıcılığında musiqi ilə bağlı fikirlərin üzə çıxarılması və onun şəxsiyyətində şair-musiqiçi xüsusiyyətlərinin xarakterizə edilməsi; digər tərəfdən, onun əbədiyaşar obrazının, rübailərinin musiqidə təcəssümü baxımından Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərinin öyrənilməsi.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın **obyektini** Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığı, **predmetini** isə şairənin yaradıcılığında musiqi sənətinin yeri, Azərbaycan bəstəkar yaradıcılığında ona həsr olunmuş və şeirləri əsasında bəstələnmiş əsərlər təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Məhsəti Gəncəvinin Azərbaycan mədəniyyəti və musiqi tarixindəki rolunun araşdırılmasından, eyni zamanda, Azərbaycan bəstəkarlarının Məhsəti Gəncəviyə həsr olunmuş əsərlərinin təhlilini apararaq, onun musiqi mədəniyyəti ilə bağlılığının aydın mənzərəsini yaratmaqdan ibarətdir. Bu məqsəddən irəli gələrək, bir sıra vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- Orta əsrlər dövründə Azərbaycan mədəniyyətində Məhsəti Gəncəvinin rolunun öyrənilməsi;
- Məhsəti Gəncəvinin həyat və yaradıcılığında musiqi sənətinin mühüm yerinin üzə çıxarılması;
- Şairənin poetik irsində musiqiyə aid fikirlərin öyrənilməsi;
- Azərbaycan musiqi mədəniyyətində Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığına münasibətin öyrənilməsi;
- Məhsətiyə həsr olunmuş, onun poetik irsini musiqidə təcəssüm etdirən musiqi əsərlərinin təhlili;
- Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığı kontekstində musiqi mədəniyyətinə daxil olan mövzu dairəsi və musiqi xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsi.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində nəzəri musiqişünaslıqda qəbul olunmuş təhlil metodlarından, o cümlədən, tarixi-nəzəri və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Ümumilikdə dissertasiyanın metodoloji əsasını musiqi nəzəriyyəsi ilə bağlı tədqiqatlar, ədəbiyyatşünas və musiqişünas alimlərin tarixi-nəzəri müddəaları təşkil edir.

Azərbaycan musiqişünas və bəstəkarlarının musiqinin tarixi və nəzəri problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatları, eləcə də ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatları dissertasiyanın metodoloji bazasına çevrilmiş, onların elmi müddəalarından bir mənbə kimi istifadə olunmuşdur.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində təqdim olunan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- XII əsr Azərbaycan mədəniyyətində Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığının mühüm yeri;

- Orta əsrlərin mədəniyyəti kontekstində poeziya və musiqinin qarşılıqlı əlaqələrinin hər iki sənətin inkişafına böyük təsiri;

- Məhsəti Gəncəvinin poetik irsində musiqi sənəti ilə bağlı zəngin məlumatlar;

- Məhsəti Gəncəvinin musiqiçi kimi çoxşaxəli fəaliyyəti;

- Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərində təcəssümü məsələləri;

- Məhsəti Gəncəvinin sözlərinə səs və fortepiano üçün yazılmış vokal əsərlər;

- Məhsəti poeziyasının vokal-instrumental əsərlərdə tərənnümü;

- Məhsətinin sözlərinə yazılmış xor əsərləri;

- Şairəyə həsr olunmuş operalar;

- Məhsəti Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının musiqi ilə bağlılığı və onun poetik irsinin musiqidə təcəssümü məsələlərinin üzə çıxarılmasının əhəmiyyəti.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq, Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığı musiqi mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələr baxımından tədqiqata cəlb olunmuş, Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərində onun poetik irsindən istifadə məsələləri öyrənilmişdir.

Məhsəti Gəncəvinin musiqiyə münasibəti, rübailərində öz əksini tapmış dövrün musiqi məsələləri, musiqi alətləri və musiqi janrları haqqında fikirləri, musiqi və poetik xüsusiyyətlərin qarşılıqlı əlaqələri baxımından ilk dəfə olaraq öyrənilmişdir.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında Məhsəti poeziyası ilə əlaqədar olan əsərlər, bəstəkarların şairənin irsinə müraciəti, poeziyasının musiqi yaradıcılığına təsiri məsələləri tədqiq olunmuşdur.

Məhsəti poeziyasının bəstəkar yaradıcılığına təsiri öyrənilmiş, bu baxımdan Azərbaycan bəstəkarlarının şairənin yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra müxtəlif janrlı əsərləri – opera, romans, mahnı, xor, müxtəlif tərkibli instrumental ansambl üçün əsərlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bütün bu əsərlər ilk dəfə təhlil edilmişdir.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətində bəstəkar yaradıcılığında Məhsətinin poetik irsindən istifadə nəticəsində formalaşmış mövzu dairəsi və musiqi xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın materiallarından və elmi nəticələrindən bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlarda, eləcə də ali və orta ixtisas musiqi məktəblərinin nəzəri və praktiki kurslarında – “Azərbaycan musiqi tarixi”, “Musiqi əsərlərinin təhlili”, “Poeziya və musiqinin qarşılıqlı əlaqələri” və s. bu kimi fənlərin tədrisində istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları müəllifin elmi konfranslarındakı məruzələrində, yerli və xarici elmi məcmuələrdə çap olunmuş bir sıra məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Bunlardan “Culture of Ukraine. Scientific Journal. Kharkiv, KhSAC, 2020. Issue 70” jurnalında, “Musiqi dünyası” beynəlxalq, elmi-pedaqoji, tənqidi-publisistik və mədəni-maarif jurnalında, “Sənət Akademiyası” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalında, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin “Axtarışlar” jurnalında dərc edilmiş məqalələri göstərmək olar. Həmçinin, beynəlxalq və respublika elmi konfransların materiallarını qeyd etməliyik: İstanbul, 4-7 sentyabr, 2019, konfrans materialları / Kadir Has University Cibali Congress Center; VI Uluslararası Musik və Dans Kongresi, Türkiyə, Alanya, 30-31 oktyabr, 2020; VII Uluslararası Müzik və Dans Kongresi. Türkiyə, Çeşmə, 28-30 may, 2021; “Gəncənin musiqi mədəniyyətinin tarixi” Respublika konfransı, Gəncə, 15-16 noyabr, 2019; “Bəstəkar və zaman” Respublika konfransı. Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası. Bakı, 20-21 aprel, 2021.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Gəncə Dövlət Universitetinin “Musiqi fənləri” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, altı paragraf, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş” 12 səhifə olmaqla 21 882 işarədən, I fəsil 45 səhifə olmaqla 81 281 işarədən, II fəsil 90 səhifə olmaqla 105 005 işarədən, “Nəticə” hissəsi 8 səhifə olmaqla 14 588 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi “İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı” istisna olmaqla ümumilikdə 157 səhifə və 222 756 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliyi açıqlanmış, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, həmçinin dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda ümumi həcmi haqqında işarə ilə məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı **“XII əsr Azərbaycan mədəniyyəti tarixində Məhsəti Gəncəvinin rolu”** adlanır. Bu fəsil iki paragrafdan ibarətdir: 1.1. “Məhsəti Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı”; 1.2. “Klassik poeziyada Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tədqiqi məsələləri”.

I fəslin birinci paragrafı – “Məhsəti Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı”nın elmi tədqiqatlar əsasında araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Azərbaycanın böyük şairi Məhsəti Gəncəvi XII əsr Azərbaycan poeziyasının və mədəniyyətinin parlaq simalarındandır. Orta əsrlər dünyasını öz sənəti, uca şəxsiyyəti, qabaqcıl düşüncələri ilə işıqlandıran şairə yalnız Azərbaycan ədəbi məktəbini deyil, dünya ədəbi fikrini mənalı söz inciləri ilə bəzəyən böyük söz ustadlarındandır.

Məhsəti Gəncəvi haqqında yazılmış tədqiqat əsərlərindən onun ilk məşhur Azərbaycan şairəsi olmaqla yanaşı, həm də ilk şahmatçı qadın, ilk görkəmli qadın musiqiçi və ilk qadın bəstəkar, rəqs sənətinin bilicisi, musiqi müəllimi olması haqqında məlumat alırıq.

Məhsətişünaslıqda mühüm əhəmiyyətə malik olan tədqiqatlara əsaslanaraq, Məhsəti Gəncəvinin həyat yoluna və yaradıcılıq mərhələlərinə nəzər salmışıq. Tədqiqatlarda müəlliflər tərəfindən şairənin haqqında bütün dövrlərdə yaranmış ədəbi və elmi əsərlər araşdırılaraq, şəxsiyyəti, həyatı, yaradıcılığı haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Biz elmi işimizdə tədqiqatlardakı məlumatı ümumiləşdirib, eyni zamanda, Məhsətinin rübailərinə əsaslanaraq, müəyyən araşdırmalar aparmışıq.

Məhsəti Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir çox Orta əsr şair və alimlərinin müxtəlif qeydləri diqqəti cəlb edir. Şairə haqqında əsas məlumatı XIII əsrin sonunda yaranmış “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanından almaq olar. Məhsəti Gəncəvinin tarixi şəxsiyyət olduğunu Fəridəddin Əttar (1136-1229), Şəmsəddin Məhəmməd ben Qeys Razi (XII-XIII əsrlər), Həmdullah Qəzvini (XIV əsr), Dövlətşah Səmərqəndi (XV əsr), Qiyasəddin Xondəmir (XVI əsr), Əmin Əhməd Razi (XVI əsr) və b. alim və şairlər təsdiq edirlər.

Şairənin həyat və yaradıcılığı XIX əsrin sonuna qədər əsasən təzkirələrdə diqqəti cəlb etmiş, XIX əsrin sonlarından isə Avropa və Rusiyada öyrənilməyə başlanmışdır. Avropa ölkələrində Məhsətişünaslıq müəyyən inkişaf yolu keçmiş, 1963-cü ildə Visbadendə alman alimi Frits Meyerin Məhsəti irsinin toplanması, nəşri və tədqiqi tarixində mühüm yeri olan “Die shone Mahsati” (“Gözəl Məhsəti”) adlı önəmli kitabı çap olunmuşdur. İranda şairənin ayrı-ayrı kitabxanalarda əlyazma şəklində olan əsərləri toplanmış, 1960-cı illərin əvvəllərində divanı tərtib edilmişdir.

Şairənin həyat və yaradıcılığının daha geniş araşdırılması işi Azərbaycanda XX əsrin 50-60-cı illərində başlanmışdır. Azərbaycan alim və yazıçıları Həmid Araslı, Mikayıl Rəfil, Məmməd Səid Ordubadi və başqalarının elmi məqalələri sayəsində Məhsəti Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasının istedadlı nümayəndələrindən biri kimi tanınmışdır. Bu qəbildən Xalq şairi Nigar Rəfibəylinin yüksək sənətkarlıqla tərcümə etdiyi rübailər diqqətəlayiqdir. Eyni zamanda,

ədəbiyyatşünas alimlər Rafael Hüseynovun və Xəlil Yusiflinin tərcümə və nəşr etdirdikləri rübailər, Məhsətiyə həsr etdikləri tədqiqatlar XX əsrin son onilliklərində bu irsin tədqiqi və təbliğində yeni bir mərhələ açmışdır.

Tədqiqatlara əsaslanaraq, qeyd edə bilərik ki, Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığı qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən olan Gəncə şəhərinin zəngin ədəbi mühitində formalaşmışdır. Mənşəcə Azərbaycan türklərindən olan Məhsəti Gəncəvi təqribən 1098-ci (və ya 1113-cü) ildə Gəncə şəhərində anadan olmuş, 90 ildən artıq ömür sürmüş və bu şəhərdə XII əsrin sonunda vəfat etmişdir.

Onun əsl adı Mənicə idi, Məhsəti adını isə özünə ədəbi təxəllüs kimi götürmüşdür, Gəncəvi isə doğulduğu yerin adı ilə bağlıdır.

Tədqiqatçıların yazdığına görə, Məhsəti təxəllüsünü ona Səlcuq hökmdarlarından olan Sultan Səncər iti zəkası, hazırcavablığına görə vermiş, ona “Mehəsti” – “böyüksən” demişdir. Bununla da mənbələrdə Məhsəti sözünü “Böyük xanım”, həmçinin Məhsətinin gözəlliyini nəzərə alıb “Ay xanım” (“Mah” – ay, “Səti” – xanım) kimi izah edirlər. Şairə həm də dərin biliklərə malik olduğundan Məhsəti Dəbir kimi tanınmışdır.

Böyük şairin həyatı barədə məlumatlar əsasən əlyazma nüsxələri Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda, İstanbulda Carullah Kitabxanasında və Londonda Britaniya Muzeyində saxlanılan “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanından götürülür. Təsadüfi deyil ki, bu dastanın motivləri şairə haqqında yazılan dram və musiqili-səhnə əsərlərinin əsasını təşkil etmişdir.

Orta əsrlərdən müasir dövrədək aparılan araşdırmalar göstərir ki, Mənicə xanım – Məhsəti gəncəlidir, Gəncə Xətibinin oğlu Tacəddin Əmir Əhmədin kəbinli arvadı olmuş, Sultan Mahmud Səlcuqi və Sultan Səncər dövründə məşhur şairə və musiqiçi kimi onların sarayına dəvət edilmiş, təbinin gücü, şeirlərinin gözəlliyi ilə seçilmiş, Orta əsrlərin ustad sənətkarları ilə bir sırada dayanmağa qadir şair olmuşdur.

Məhsəti Gəncəvi bir sıra şəhərlərə səfər etmiş, Nişapur, Mərv, Herat, Bəlx və digər şəhərlərdə olmuş, getdiyi yerlərdə hörmət və ləyaqətlə, böyük şair və musiqiçi kimi qarşılanmışdır.

Şairənin mükəmməl təhsil almasında əxilik təriqətinin müridi hesab edilən atasının böyük rolu olmuşdur. Məlum olduğu kimi, əxilik - İslamda təsəvvüf sufi təriqətlərindən biri olub, XI-XV əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmışdı. Əxi olmaq istəyən hər kəs mütləq hər hansı bir sənətə sahib olmaqla halal qazanla yaşamağı idi. Məhsəti özü də əxilik təriqətinin üzvü olmuş, əxilərin əsas rəmzlərini, əmək adamlarını öz rübailərində təsvir etmişdir.

Məhsətinin adı Orta əsrlər dövründə Şərq İntibahının mərkəzinə çevrilmiş Gəncə şəhəri ilə bağlıdır. Həmin dövrdə Gəncə şəhərinin Azərbaycan mədəniyyətinə bəxş etdiyi töhfələr onun inkişaf mənzərəsini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Gəncənin dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi şəxsiyyətlər – Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Əbül-Üla Gəncəvi, Qivami Gəncəvi Mütərrizi, eləcə də onların müasirləri və davamçıları olmuş bir çox şairlər bu şəhərin sorağını çox uzaq ölkələrə yaymışdılar. Gəncə təkcə Azərbaycanda deyil, Şərqdə ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub, şeir, musiqi məclisləri ilə məşhurlaşmışdı. Bunda Məhsəti Gəncəvinin də böyük rolu olmuşdur.

Şairə sənətkarlar məhəlləsi kimi Gəncənin mədəni həyatının inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olan Xərabat məhəlləsində yaşamış, əxilərin məclislərində yaxından iştirak etmişdir. Onun dünyagörüşünün formalaşmasında, əsərlərində insansevərlik, azadlıq fikirlərinin intişar tapmasında Xərabatın xüsusi təsiri olmuşdur. Bu səbəbdən də rübailərində Xərabat məhəlləsi ehtiramla tərənnüm edilmişdir.

Könülsüz Xərabat içrə sən gəlmə,
Dərvişlik rəmzini bilməsən, gəlmə!
Başından keçənin yoludur bu yol,
Bu yolda can qurban verməsən, gəlmə!

Elmi qaynaqlarda Məhsətinin musiqi təhsili alması, muğamatı mənimsəməsi, müxtəlif musiqi alətlərində (ud, çəng, bərbət, rübab) çalması ilə bağlı məlumatlar öz əksini tapmışdır. “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanında da bu fikirlər yer almışdır. Bir sıra rübailərindən onun musiqi sənətinə dərinlən bələd olduğu aydın görünür.

Dünya poeziyasında Məhsəti Gəncəvi qüdrətli rübai ustadı kimi tanınır. Müxtəlif mənbələrdə onun üç yüzdən artıq rübaisi, bir

neçə qəzəl və qitəsi qalıb. Məlumdur ki, rübai şeir forması dörd misradan ibarət olub, AABA kimi qafiyələnidir. VIII əsrin ortalarından XII əsrə qədər inkişaf yolu keçən rübaidə əsas mövzu axtarışları – məhəbbət, təsəvvüf, mədhiyyə, şəhraşub, fəlsəfə, musiqi alətlərinin vəsfi öz əksini tapmışdır ki, bu mövzuları şairənin rübailərində də müşahidə edirik. O, fəlsəfi dərinliyi ilə seçilən rübailəri ilə həyata məhəbbət oyadır, insanları nikbinliyə, dünyanın gözəlliklərindən ilham almağa çağırır. Bu rübailər nəsil-nəsil insanların zövqünü oxşayır, ruhunu təzələyir.

Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığında əsasən məhəbbət motivləri üstünlük təşkil edir, eyni zamanda, o, çörəkçi, papaqçı, dərzi, qəssab və s. sadə zəhmət adamlarını, müxtəlif peşə və sənət sahiblərini vəsf etməklə şəhraşub (şəhrəngiz) poetik janrının gözəl münəvərlərini yaratmışdır. Şairə rübainin bədii imkanları daxilində, sanki peşə adamları ilə dialoqa girərək, müəyyən həyat hadisələrinin, ayrı-ayrı peşələrin mükəmməl təsvirini yaradır, əmək adamlarına öz rəğbətini bildirir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Məhsəti Gəncəvi Şərq ədəbiyyatını və musiqisini dərinlən mənimsəmiş, çoxcəhətli istedad sahibi – şairə, məlahətli səsə, musiqi alətlərində ifaçılıq bacarığına, musiqi bəstələmək qabiliyyətinə malik musiqiçi olmuşdur [2], [3].

I fəslin ikinci paraqrafı – “Klassik poeziyada Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tədqiqi məsələləri” ilə bağlıdır.

Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığını öyrənmək üçün onun yaşadığı dövrü tədqiq etmək və Orta əsrlər dövrünün ədəbiyyatı və mədəniyyəti kontekstində araşdırmaq vacibdir.

XI-XIII əsrlərdə inkişafının zirvəsinə çatmış Azərbaycan poeziya məktəbi Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Əbül-Üla Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani kimi tanınmış ustadlarla məşhur idi. Bu şairlərin bədii əsərləri poetik dəyərləri ilə yanaşı, musiqi mədəniyyətinin araşdırılmasında da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Orta əsrlər dövrünün musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsində Nizami Gəncəvinin irsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır və şairin irsində musiqi məsələləri daha geniş araşdırıldığına görə biz Məhsəti

Gəncəvinin yaradıcılığının bu istiqamətdə öyrənilməsi baxımından həmin tədqiqatlara əsaslanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Nizami Gəncəvinin poemaları bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan XII əsrdə mütərəqqi mədəniyyətə, geniş inkişaf etmiş musiqi mədəniyyətinə malik ölkə olmuş, musiqi sənəti feodal cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin həyatında özünəməxsus yer tutmuşdur. Nizaminin əsərlərində o dövrün musiqi həyatı, musiqi janrları, musiqi alətləri, ifaçılıq xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Məhsəti Gəncəvinin rübailərinin araşdırılmasından onun musiqi haqqında fikirlərini öyrənmək olur. Məsələn, rübailərinin birində gözəl qızın saçlarının dalğalanmasını şairə rəqsə bənzədir. Digər bir rübaisində “Zülfün təzənə, neydir o şümşad qamət” deyərək, gözəl qızın qamətini ney alətinə bənzədir. Təzənə isə simli alətləri çalmaq üçün plektordur ki, gözəlin saçı ilə onu müqayisə edir. Daha bir rübaisində müğənninin məclisdə qəzəl oxuması öz əksini tapır. Şairə şahların məclisini təsvir edərək, bu məclislərdə çəng və ney çalındığını göstərir. Çəng, ney, bərbət, rübab kimi musiqi alətlərinin adına şairənin bir rübaisi daxilində də rast gəlirik. Məhsətinin musiqiyə verdiyi yüksək qiymət onun rübailərində əks olunmuşdur.

Göründüyü kimi, Məhsəti Gəncəvinin rübailəri Orta əsrlər dövrünün musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsində dəyərli mənbədir.

Qaynaqların təhlili gösərir ki, o özü də məharətli musiqiçi kimi tanınaraq, rübailərini daha çox çəng alətinin müşayiətilə çalib-oxumuşdur [1], [5], [11].

Dissertasiyanın **II fəsl** “**Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığı Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərində**” adlanır və dörd paragrafdan ibarətdir: 2.1. “Məhsəti Gəncəvi poeziyasının bəstəkarların kamera-vokal yaradıcılığında təcəssümü”; 2.2. “Məhsətinin poeziyası müxtəlif tərkibli vokal-instrumental əsərlərdə”; 2.3. “Məhsətinin sözlərinə xor əsərləri”; 2.4. “Məhsəti Gəncəviyə həsr olunmuş operalar”.

II fəslin birinci paragrafı – “**Məhsəti Gəncəvi poeziyasının bəstəkarların kamera-vokal yaradıcılığında təcəssümü**” məsələlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur.

İstedadlı bəstəkar, pianoçu Pikə Axundovanın şairənin sözlərinə - “Könlümə yar oldu bu gecə dilbər”, “Rəhm eyl” (“Bir göz ki, baxıb yollarına həsrətlə”) romalarını, “Soruşma”, “Şəhla gözlüm”, “Ey gül”, “Mənim tək yanan harda var” və s. mahnı-romanslarını qeyd etmək lazımdır. Bu əsərlərdə lirik mövzunun inkişafı, söz və musiqinin vəhdəti, musiqi ifadə vasitələrinin poetik mətnə uyğun seçimi diqqəti cəlb edir.

İstedadlı bəstəkar, vokalçı Rizvan Sədirxanov şairənin Rafael Hüseynovun farscadan ana dilimizə poetik tərcümə etdiyi rübailərə beş vokal miniatürdən ibarət “Məhsəti Gəncəvi nəğmələri” adlı vokal silsiləsini (“Hicrinlə...”, “Məhsətiyəm...”, “Həmdəm olduğumuz...” “Mələklər...” “O Ay camalına...”) bəstələmişdir. Bu musiqi nümunələrində əsas mövzu həyat fəlsəfəsi, məhəbbət, insanın öz böyük arzuları uğrunda mübarizəsidir.

Məhsəti Gəncəvinin sözlərinə yazılmış vokal əsərlərdə mövzunun dərinədən açılması, bəstəkarların yaradıcılıq təfəkkürü ilə bağlı özünəməxsus cizgilər, musiqi dilində milli xüsusiyyətlər özünü aydın göstərir.

Təhlil edilən vokal miniatürlərdə lirika aparıcı xətti təşkil edir. Mövzudan irəli gələrək, onun xarakterik xüsusiyyətləri musiqi quruluşunda, melodik intonasiya səviyyəsində, metro-ritmik cəhətlərdə təzahürünü tapır. Belə ki, məhəbbət, həsrət, hicran mövzusuna həsr olunmuş vokal əsərlərdə zərif lirika, səmimi hisslər, incə duyğular müvafiq musiqi ifadə vasitələri ilə təcəssüm olunur. Bu sırada melodikanın quruluş xüsusiyyətləri, milli məqam-intonasiya əsası, sözlə musiqinin vəhdəti, vokalın və müşayiətin uyğunluğu, fortepiano müşayiətinin məzmunun açılmasında böyük rolu, müşayiətin fakturasının Orta əsrlər dövrünün ab-havasının yaradılmasına xidmət etməsi və s. xüsusi cəhətlər də diqqətləyiqdir.

Beləliklə, bəstəkarlar şeirin ruhunu çox gözəl duyaraq, bir neçə rübaini bir mövzu ətrafında birləşdirərək bir əsər daxilində tətbiq etmiş, musiqi vasitəsi ilə rübailərin emosional-psixoloji məzmununu parlaq şəkildə ifadə etmişlər.

Məhsəti Gəncəvinin sözlərinə bəstələnmiş mahnı və romanslarda poetik mətnlə musiqinin əlaqəsinin önə çəkilməsi,

musiqi ifadə vasitələrinin bilavasitə əsərin məzmunununun açılmasına yönəldilməsi səciyyəvi cəhətlər kimi qeyd olunmalıdır [9], [10].

II fəslin ikinci paraqrafı – “Məhsətinin poeziyası müxtəlif tərkibli vokal-instrumental əsərlərdə” adlanır.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında Məhsəti poeziyasına əsaslanan müxtəlif tərkibli vokal-instrumental əsərlər də müəyyən yer tutur. Bu kimi əsərlərdən bəzisi solo vokal və instrumental ansambl üçün nəzərdə tutulmuşdur, bəzisi isə vokal əsərlərin instrumental ansambl üçün işlənilməsini təşkil edir.

Birinci qisim əsərlərdən tanınmış bəstəkar Oqtay Kazımının Məhsəti Gəncəvinin sözlərinə yazdığı, Xalq artisti Şövkət Ələkbərovanın ifasında məşhurlaşan “Bu dünya” mahnısıdır ki, səs və estrada orkestri üçün bəstələnmişdir.

Gəncədə yaşayıb-yaradan istedadlı bəstəkar Məmməd Cəfərovun “Bu gecə” mahnısını da qeyd etmək olar ki, həmin əsər səs və kamera orkestrinin ifası üçün nəzərdə tutulmuşdur. Mahnı ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının Əməkdar mədəniyyət işçisi Mehparə Cəfərovanın ifasında Gəncə Dövlət Filarmoniyası kamera orkestrinin müşayiətilə səslənmişdir (2013). Bəstəkar tərəfindən bu əsərin səs və fortepiano üçün variantı da işlənilmişdir.

İkinci qismə isə Pikə Axundovanın bir sıra romans və mahnılarının müxtəlif instrumental tərkibli ansambllar üçün işlənilməsini aid edə bilərik. Bunlardan “Mənim tək yanan harda var” - tar və simli kvintet (violin I, II, viola, violoncello, dubl bass) və “Ey gül” - solo fleyta, tar və instrumental ansambl (2 trumpet in B, tenor trombone, violin I, II, viola, violoncello, dubl bass) üçün pyeslər şəklində işlənməmişdir. Bu əsərlərin məzmunu Məhsətinin rübailəri ilə bağlı olub, müəllifin eyniadlı vokal əsərlərinin melodik materialına əsaslanır.

Orta əsrlərə aid mənbələrdə, poeziya nümunələrində, miniatür rəsmlərdə simli və nəfəs alətlərinin uyğunlaşdırılmasına çox rast gəlinir və həmin dövrün musiqi ifaçılığı ənənəsi kimi qəbul olunur: məsələn ud-ney alətlərindən ibarət ansambl bu qəbildəndir. Bu baxımdan P.Axundovanın tar və fleyta alətinə müraciət etməsi əsərdə Orta əsrlər mühitini yaradan uğurlu tapıntılardanıdır.

Bəstəkarlar müxtəlif tərkibli vokal-instrumental əsərlərdə şairənin rübailərindən qaynaqlanaraq, bədii sözün instrumental musiqidə ifadəsinə çalışmışlar. Bu kimi əsərlərdə mahnı və romans janrının xüsusiyyətləri özünü aydın göstərir. Burada vokalın aparıcı rolu qabarıq olsa da, orkestr partiturasında alətlərin uzlaşdırılması və səs temblərinin uyğunlaşdırılması musiqi fikrinin dərin qatlarının açılmasına xidmət edir və sözlə musiqinin ahəngdarlığına şərait yaradır. Instrumental tərkib üçün işlənmiş əsərlərdə melodiyanın vokal təbiəti saxlanılaraq, alətlərin bədii-texniki ifaçılıq üsullarına uyğunlaşdırılması qeyd olunmalıdır ki, bu da musiqi materialının melodik xüsusiyyətlərinin instrumental musiqidə təcəssümünə yol açmışdır.

Beləliklə, Məhsəti Gəncəvinin poetik irsini təcəssüm etdirən musiqi əsərlərini milli musiqi ənənələri ilə sıx bağlılıq, lirik xüsusiyyətlər səciyyələndirir [6], [8].

II fəslin üçüncü paragrafi – “Məhsətinin sözlərinə xor əsərləri”nin təhlili ilə bağlıdır.

Məhsəti Gəncəvinin sözlərinə yazılmış əsərlər arasında bir neçə xor əsərini də qeyd etməliyik. Bunlar: Faiq Nağıyevin “Şamın naləsi”, Sevda Qurbanəliyevanın “Xərabət” xor əsərləridir.

Tanınmış bəstəkar Faiq Nağıyevin yazdığı “Şamın naləsi” a capella xor əsəri xüsusi lirizmi ilə səciyyələnir. Əsər ilk dəfə 1978-ci ildə Azərbaycan Xor Cəmiyyətinin Kamera xorunun ifasında səslənmiş (dirijor və xormeyster: Yusif Həbibov), dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

Əsərin poetik mətnini Məhsəti Gəncəvinin iki rübaisi təşkil edir: Bu rübailərin hər ikisi şamın yanıb əriməsinin təsviri ilə şairin fəlsəfi düşüncələrini əks etdirir. Bəstəkar bədii mətnə yaradıcı yanaşaraq, ayrı-ayrı sözlərin təkrarlanması ilə obrazın açılmasına nail olmuşdur. Xüsusilə xorun partiyalarında “şam” sözünün, “şam yanar” ifadəsinin müxtəlif üsullarla – gah pıçiltı ilə, gah melodik intonasiya ilə ifadə olunması obrazı əyani cizgilərlə dolğunlaşdırır.

Xor əsəri sərbəst şərh olunan üç hissəli quruluşa malikdir. Birinci hissənin musiqi məzmunu üçüncü hissədə qısaldılmış və dəyişdirilmiş şəkildə istifadə olunur. Orta hissədə - kulminasiyada isə musiqi geniş surətdə, bir neçə mərhələdə inkişaf etdirilir. Melodik

quruluşun yüksələn xətlə inkişafı, kulminasiyaya çatdırılması və yenidən başlanğıc mövqeyə qayıtması əsərdə musiqi obrazının tamlığına şərait yaradır. Xor əsərinin musiqi məzmunu şur məqamına əsaslanırsa da, məqam-tonallıq baxımından dəyişilmələr, yönəlmələr, xromatizmlərin daxil edilməsi musiqi dilinə rəngarənglik aşılayır.

F.Nağıyevin Məhsətinin rübailərinə əsaslanan “Şamın naləsi” xor əsəri sözlə musiqinin vəhdəti baxımından maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Rübailərin poetik əsası xor əsərinin obraz-emosional məzmununun formalaşmasında melodiya ilə bərabər aparıcı faktor kimi çıxış edir. Bəstəkar poetik mətndəki şamın yanmasını təsvir edən və məzmunun ifadəsində önəm daşıyan müəyyən ibarələri vurğulamaqla musiqidə poetik mətnin təsvirinə nail olmuşdur.

Gəncə Dövlət Universitetinin professoru Sevda Qurbanəliyevanın “Xərabat” xor əsəri (2013) müşayiətsiz iki səslili qadın xoru üçün nəzərdə tutulub. Əsər Məhsəti Gəncənin yaradıcılığının 900 illik yubileyi ilə əlaqədar Gəncədə keçirilən beynəlxalq tədbirdə Gəncə Dövlət Universitetinin tələbə folklor xoru tərəfindən ifa edilmişdir (Dirijor: Oleq Allahverdiyev). Rübailərin məzmununda əxilik mərkəzi, mədəniyyət ocağı kimi tarixə düşmüş Gəncənin Xərabat məhəlləsi bir məkan kimi tərənnüm olunur.

Xorun musiqi məzmunu poetik mətnlə sıx bağlıdır. Xor təmkinlə, ağır tempdə səslənir, poetik mətnə uyğun olaraq, xarakterində himnvarilik özünü göstərir. Əsərin quruluşu iki hissəlidir. Birinci bölmənin ikinci periodunun sonunda bir daha təkrar olunması xorun quruluşuna reprizalıq gətirir, poetik mətnin əsas fikrini vurğulayır. Melodiya “si-bemol” mayəli çahargah məqamının intonasiyalarına əsaslanır. Məqamın seçilməsi poetik məzmunun xarakterindən irəli gəlib, şeirin musiqidə daha dolğun təcəssümünə şərait yaradır. Əsər poetik və musiqi məzmununa görə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olub, sözlə musiqinin dərin emosional əlaqələrini özündə əks etdirir.

Beləliklə, Məhsətinin rübailərinə bəstələnmiş xor əsərlərində müəlliflər seçdikləri rübailərin mövzusu çərçivəsində yaradıcılıq məqsədlərini həyata keçirərək, lirik xarakterli əsərlər yaratmışlar. F.Nağıyevin xor əsərində xüsusilə təsviri vasitələrə üstünlük verildisə, S.Qurbanəliyevanın əsərində haqqında danışılan məkanın

möhtəşəmliyini qabarıq göstərmək istəyi öz əksini tapmışdır. Bu xor əsərlərində müşahidə etdiyimiz ifadə üsulları, obraz-emosional məzmunun çatdırılması, tətbiq edilən faktura tipləri müəlliflərin yaradıcılıq üslubuna görə dəyişir [7].

II fəslin dördüncü paraqrafında – “Məhsəti Gəncəviyə həsr olunmuş operalar” araşdırılmışdır.

Şairənin ölməz poeziyası əsasında, onun həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş bir sıra operalar meydana gəlmişdir ki, bu əsərlərdə Məhsəti obrazı musiqi mədəniyyətində öz təcəssümünü tapmışdır. Opera janrında bu irsə ilk müraciət dahi Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəylinin tələbəsi, istedadlı bəstəkar Ərtoğrul Cavidin adı ilə bağlıdır. Opera XX əsr görkəmli Azərbaycan şairəsi Nigar Rəfibəylinin Məhsəti haqqında poemasının motivlərinə əsaslanır. Lakin təəssüf ki, həyatdan vaxtsız köçmüş bu gənc bəstəkarın “Məhsəti” operası tamamlanmamış qalmışdır və bu əsərə aid heç bir əlyazma qorunub saxlanılmamışdır.

“Məhsəti” adı ilə daha iki opera meydana gəlmişdir. Tanınmış bəstəkar Elnarə Dadaşovanın “Məhsəti” operası Firidun Mehdiyevin librettosu əsasında 1996-cı ildə yazılıb, lakin səhnəyə qoyulmayıb.

Məhsəti Gəncəvinin poetik irsi yaradıcılığında xüsusi yer tutan bəstəkar Pikə Axundovanın yazdığı “Məhsəti” operası 2019-cu ildə Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. Əsər “Mədəniyyət” telekanalının dəstəyi ilə Azərbaycan Dövlət Televiziyasının Simfonik orkestri və xoru tərəfindən tamaşaya hazırlanmışdır. Tamaşanın musiqi rəhbəri dirijor Nazim Hacıəlibəyov, xorun bədii rəhbəri Şəhla Ələkbərovaadır. Tamaşanın quruluşçu rejissoru və Məhsəti rolunun ifaçısı Azərbaycanın Əməkdar artisti İnarə Babayevadır. Digər rollarda Ramil Qasimov (Əmir Əhməd), Taleh Yəhyayev (Sultan Səncər) və başqaları çıxış etmişlər.

P.Axundovanın “Məhsəti” operasının librettosunun əsasını “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı təşkil edir (libretto müəllifi Leyla Qədirzadədir). Dastanın məzmunu ilə opera librettosunun müqayisəsindən görürük ki, operada dastandakı hadisələrin ən əsas məqamları – Məhsəti və Əmir Əhmədin evlənməsi, Məhsətinin məşhur şairə kimi saraya dəvət olunması, sarayda qalmaq təklifini

rədd etməsi və zindana atılması, sonda hər iki qəhrəmanın ölüm səhnələri öz əksini tapmışdır.

Operada dastandakı obrazların əsas səciyyəvi cəhətləri və süjet xəttinin inkişaf dramaturgiyası saxlanılsa da, hadisələrin gedişatında bir sıra dəyişikliklərə yol verilmiş, bəzi yeni personajlar (Nizami, Xanəndə qız və s.) əlavə olunmuş, kütləvi səhnələr, rəqslər, xorlar, nəğmələr daxil edilmişdir. Bu da opera janrının tələblərindən irəli gələrək, əsərin səhnədə daha baxımlı olmasına şərait yaratmışdır.

Operada şairənin rübailərindən geniş surətdə istifadə olunur. Məhsətinin, Əmir Əhmədin partiyaları rübailərə əsaslanır. Əsərdə reçitativ xarakterli dialoq səhnələri də yer almışdır (xüsusilə saray səhnəsində).

Operanın musiqi dili maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Burada bəstəkar opera partiturasında müasir yazı üsullarından geniş istifadə etmiş, eyni zamanda, xalq səhnələrinin musiqi məzmununda ənənəvi musiqinin bir sıra janrları – mahnı və rəqslər, muğamlar bacarıqla tətbiq olunmuşdur. Əsərdə hər bir qəhrəman – Məhsəti, Əmir Əhməd, Sultan Səncər və b. özünəməxsus fərdiləşmiş intonasiya məzmununa malik musiqi nömrələri ilə – ariya və duetlərlə xarakterizə olunur. Operanın əsas qəhrəmanları Məhsəti və Əmir Əhmədin musiqi xarakteristikalarında bir əlaqə özünü büruzə verir ki, bu da onların ruhən yaxınlığı və məhəbbəti ilə bağlıdır.

Duet səhnələri bir neçə funksiya daşıyaraq, qəhrəmanların arasındakı münasibətlərin aydınlaşmasına və hadisələrin inkişafına xidmət edir. Bundan irəli gələrək, bir sıra səhnələr reçitativ-deklamasiya xarakterli olub dialoq şəklində qurulur, məsələn, Məhsəti və Sultan Səncərin duet səhnəsi, Sultan Səncərlə Vəzirinin səhnəsi bu qəbildəndir. Məhsəti ilə Əmir Əhmədin səhnələri isə müstəqil melodik inkişafly böyük səhnələrdir və burada daha çox qəhrəmanlar arasındakı daha dərin münasibətlər, onların mənəvi aləmi açıqlanır.

Xor səhnələri hadisələrin gedişatında müəyyən rol oynayaraq, süjetin inkişafına yardım edən vasitəyə çevrilir. Mənicə ilə Əmir Əhmədin görüş səhnəsində, Sultan Səncərin sarayında onun şairə ilə görüşündə xorlar bir tərəfdən fon əhəmiyyəti daşımaqla yanaşı, digər tərəfdən də hadisələrə münasibətini bildirən kütlə kimi təsvir olunur.

Bəzən duetlər xor səhnələrinin daxilində verilir, bu zaman xor hadisələrin iştirakçısına çevrilir.

Operanın dramaturgiyasında orkestr mühüm əhəmiyyətə malik olan leytmotivlərin ifadəçisidir. Bu qəbildən baş qəhrəmanların obrazları leytmotivlərlə xarakterizə olunmuşdur.

Beləliklə, P.Axundovanın “Məhsəti” operası birpərdəli (dörd şəkildən ibarət) quruluşa malik olub, lirik-dramatik opera janrının xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir [4].

Dissertasiyanın **Nəticə** bölməsində tədqiqata yekun vurulur. Burada Məhsəti Gəncəvinin Azərbaycan musiqi mədəniyyətindəki mühüm rolunun müəyyənəşdirilməsi ilə bağlı irəli sürülən müddəalar ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın məzmununa uyğun olaraq müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri çap olunmuşdur:

1. Rüstəмова, S.İ. Məhsəti Gəncəvinin poeziyasında Orta əsrlər dövrünün musiqi mədəniyyətinin tədqiqi // – Bakı: Musiqi dünyası, – 2019. № 4/81, – s.100-103.
2. Rüstəмова, S.İ. Azərbaycan mədəniyyətində Məhsəti Gəncəvinin şair və musiqiçi kimi rolu //Beynəlxalq konfransın materialları, – İstanbul: Kadir Has University Cibali Congress Center, – 4-7 sentyabr, – 2019, – s. 228-231.
3. Rüstəмова, S.İ. Məhsəti Gəncəvi və Azərbaycan musiqi mədəniyyəti mövzusunun aktuallığına dair //Gəncənin musiqi mədəniyyətinin tarixi. Respublika konfransının materialları, – Gəncə: GDU-nun mətbəəsi, – 15-16 noyabr, – 2019, – s.23-29.
4. Rüstəмова, S.İ. Məhsəti Gəncəviyə həsr olunmuş operalar // – Bakı: Musiqi dünyası, – 2020. № 2/83, – s.80-83.
5. Rustamova, S.İ. The Azerbaijanian poet Mahsati Ganjavi`s oeuvre and music // Culture of Ukraine. Scientific Journal. – Kharkiv: KhSAC, Issue 70. – 2020. – s.121-129.
6. Rüstəмова, S.İ. Məhsəti Gəncəvi poeziyası Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında //VI Uluslararası Müzik və Dans Kongresinin materialları, – Türkiyə, Alanya, – 30-31 oktyabr, – 2020, – s.425-431.

7. Rüstəmovə, S.İ. Məhsəti Gəncəvinin poeziyası xor əsərlərində // – Bakı: Musiqi dünyası, – 2021. №1/86, – s.61-65.
8. Rüstəmovə, S.İ. Məhsəti Gəncəvinin poeziyası Azərbaycan bəstəkarlarının vokal əsərlərində // – Bakı: Sənət Akademiyası, – 2021. №1 (13), – s.26-31.
9. Rüstəmovə, S.İ. Bəstəkar Rizvan Sədixanovun “Məhsəti Gəncəvinin rübailəri” vokal silsiləsi // – Naxçıvan: Axtarışlar, – 2021. Cild 15. №2, – s.230-236.
10. Rüstəmovə, S.İ. Məhsəti Gəncəvinin poeziyası bəstəkar PİKƏ Axundovanın vokal yaradıcılığında // Bəstəkar və zaman. Respublika konfransının materialları, – Ü.Hacıbəyli ad. Bakı Musiqi Akademiyası, – 20-21 aprel, – 2021, – s.180-190.
11. Rüstəmovə, S.İ. XII əsr Azərbaycan poeziyasında musiqi // VII Uluslararası Müzik və Dans Kongresinin materialları, – Türkiyə, Çəşmə, – 28-30 may, – 2021, – s.470-476.

Dissertasiyanın müdafiəsi 25 may 2022-ci il tarixində saat 12⁰⁰ Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.36 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Ş.Bədəlbəyli küç., 98.

Dissertasiya ilə Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 22 aprel 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 15.04.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 40 933 işarə

Tiraj: 100